

भूतेषु जरायुजादिषु पंचसु पंचात्मकेषु एतेन भावाभावकालानामपि भौतिकत्वमुक्तं ननु पंचभ्योऽधिकानि कालादिगाल्ममनां सिचत्वारिद्रव्याणि गुणाश्चतुर्विंशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायाश्च भावपदार्थाः सप्तमोऽभावपदार्थश्चेति काणादामन्यते तत्कथं सर्वस्य पंचात्मकत्वं प्रतिज्ञायत इति चेत् अत्रोच्यते न तावत्कालानामपदार्थांतरमतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुः किंचिदस्ति नूतनत्वपराणत्वादिवद्द्रव्यगताभिरेवातीतत्वाद्यवस्थाभिस्तादृग्व्यवहारोपपत्तेः नापि दिक् आकाशोऽवसूयौ पाधिकी प्राच्यादिकल्पनेत्युपगमात् नापि मनस्तस्य इन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवद्ब्रह्मसजातीयगुणाश्च यत्त्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन पंचभौतिकत्वात् पराभिमतमनसस्तु ब्रह्मसजातीयगुणानाश्रयत्वेन दिक्कालवर्नेन्द्रियत्वं युज्यते गुणा अपि आश्रयान्नातिरिच्यंते इति न पृथक्पदार्थः तथा द्रव्यस्यैव स्वास्थ्यप्रच्युतिः परिस्पंदाल्माऽवस्थाविशेषः कर्मनिनतदपि पृथक्पदार्थः तथा सत्सदिति व्यवहारविषयत्वस्य स्वकल्पितस्य सामान्यादिषु सद्भावेऽप्यनवस्थ्यादिदोषभयान्नेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतं सामान्यमित्यप्यसत् अधिष्ठानसत्त्वेनैव सत्सदिति व्यवहारस्योपपत्तौ सत्यामननुगतस्य तत्त्वकल्पनाया अनौचित्यात् नित्यद्रव्यवृत्तयो न ताविशेषा इत्युपगमस्त्वेकात्म्ये नित्यद्रव्याणामेवाभावान्निरालंबनोमानांतरासिद्धश्च समवायवद्द्रूपादिकमपि समवायं विनैव द्रव्ये

आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पंचमी ॥ भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पंचसु ॥ २ ॥ अंतरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियं ॥ तस्य शब्दगुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ॥ स्पर्शनं चेंद्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयं ॥ ४ ॥ तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च पंचमं ॥ तस्य रूपं गुणं विद्यात्ताम्रगौरासितात्मकं ॥ ५ ॥ प्रक्लृदः क्षुद्रतास्त्रेह इत्यपामुपदिश्यते ॥ अस्तुल्लभजाचयच्चान्यस्त्रिगंधं विद्यात्तदात्मकं ॥ ६ ॥ रसनं चेंद्रियं जिह्वारसश्चापांगुणोमतः ॥ संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदंतनखानि च ॥ ७ ॥ इमं श्रूरो मच के शश्च शिरास्त्रायुच चर्म च ॥ इन्द्रियं घ्राणं संज्ञातं नासिकेत्यभि संज्ञिता ॥ ८ ॥ गंधश्चैवेन्द्रियार्थो यं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ उत्तरेषु गुणाः संति सर्वसत्त्वेषु चोत्तराः ॥ ९ ॥

स्थास्यतीति समवायकल्पनाप्यनर्थिका यथा घटः पटान्योन्याभावः एवं भूतलं घटसंसर्गोऽभावोऽपि भविष्यति तथा चोक्तं भावांतरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षयेति प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्त्वसत्यतियोगिकत्वादेवासिद्धिः सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायेन तन्निरूपकाभावान् तस्मादभौतिकः पदार्थ एव नास्तीति युक्तमुक्तं भावाभावकालानामपि पंचात्मकत्वं ॥ २ ॥ अंतरात्मकं अवकाशात्मकं मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं वेदवाक्यं तद्विन्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणं गमनं मारुतात्मकं वायुधर्मत्वात्तदात्मकं ॥ ४ ॥ पाकोऽन्नादेः प्रकाशो दीपादेः ज्योतिः ऊष्मा ॥ ५ ॥ क्षुद्रता अंतःप्रविश्य पार्थिववयवसंयोगश्च लथीकरणेन सूक्ष्मता ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्तरेषु भूतेषु पूर्वभूतगुणाः संति तेन शब्द एवाकाशेशब्दस्पर्शरूपाणि तेजसि शब्दस्पर्शरूपरसाः सलिलेन एव संगंधाः पृथिव्यामिति तथा सर्वसत्त्वेषु सर्वप्राणिषु उत्तरगुणाः अविद्याकामकर्माख्याः तथा चोक्तं तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्तधानाश्चिदात्मनां परः कारणतामेति भावानाज्ञानकर्मभिरिति ॥ ९ ॥